LUND UNIVERSITY

Orden och verkligheten

Sinnenas och språkens mångfald

Burenhult, Niclas

Published in:
Riksbankens Jubileumsfonds årsbox 2021: Orden

2021

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Burenhult, N. (2021). Orden och verkligheten: Sinnenas och språkens mångfald. I J. Björkman, & P. Hadenius (Red.), *Riksbankens Jubileumsfonds årsbox 2021: Orden* (Riksbankens Jubileumsfonds årsbok). Makadam förlag. https://view.publitas.com/riksbankens-jubileumsfond/2021-orden-orden-och-verkligheten/page/1

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

ORDEN OCH VERKLIGHETEN

SINNENAS OCH SPRÅKENS MÅNGFALD

Niclas Burenhult

RJ:S ÅRSBOX
2021

ORDEN

RJ:S ÅRSBOX 2021

ORDEN OCH VERKLIGHETEN

Sinnenas och språkens mångfald

Niclas Burenhult

Riksbankens Jubileumsfond
i samarbete med Makadam förlag

Digitalt läsexemplar av kapitel i RJ:s årsbok 2021: Orden
© enligt tryckortssida (titelsidans baksida)
Pappersbok finns till försäljning i bokhandeln
Kontakt: Makadam förlag, info@makadambok.se

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG & STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

Orden · Riksbankens Jubileumsfonds årsbok 2021
Red. Jenny Björkman & Patrik Hadenius

ORDEN OCH VERKLIGHETEN:
SINNENAS OCH SPRÅKENS MÅNGFALD
© Niclas Burenhult 2021
Grafisk form: Johan Laserna

ISBN för denna volym: 978-91-7061-862-8 (pdf)

ISSN 2000-1029

Detta verk är licensierat enligt Creative Commons Erkännande 2.5 Sverige.
För att se en kopia av licensen, besök
http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/ se/ eller kontakta Creative
Commons, PO Box 1866, Mountain View,
CA 94042, USA.

Innehåll

Förord: Orden 7

En ögonöppnare 9

Finns det universella betydelser? 15

Orden och landskapet 21

Att sätta ord på det outtryckliga 31

Den ordsliga skattkammaren krymper 41

Noter 43

Presentation av Riksbankens Jubileumsfond 47

Förord: Orden

Det går knappt att se en bit av civilisationen utan att möta orden. Som svarta ormar slingrar de sig fram längs raderna i tidningar och böcker, på skyltar, förpackningar, mobilskärmar, lösa lappar och ristade i sten. Går det ens att tänka sig människan utan språk, utan ord? De är människans unika sätt att utbyta information, men också vårt kollektiva minne och arvet från alla dem som talat och skrivit, läst och lyssnat före oss.

Ord är enkla: redan innan vi fyller ett år kan vi forma de första. När vi fyller två kan vi sätta samman dem. Och snart är möjligheterna att uttrycka något närmast oändliga.

Riksbankens Jubileumsfonds årsbox 2021 ägnas åt det på en gång enkla och oändliga: ordet och språket. I sex häften beskriver författarna de första orden, orden som överlevt mot alla odds, de negativa orden, orden som skapar ett vi och ett dom, orden som öppnar dörrar till förståelsen av hur vi egentligen tänker och orden som visar hur samhället förändras.

Detta femte häfte handlar om sambandet mellan orden, språket och vårt sätt att tänka. Lingvisten Niclas Burenhult tar oss med på en resa in i djungeln, där han samlar in ord som kategoriserar bland annat lukter. En studie som visar på ordens mångfald och hur svårt det är att förstå verkligheten utan språket.

Jenny Björkman & Patrik Hadenius

En ögonöppnare

Jag har svårt att hålla jämna steg med jägaren som går före mig på stigen. Kortvuxen, barfota och med blåsröret vilande på höger axel tar han sig raskt framåt i den vindlande gröna tunnel som stigen borrar genom den täta vegetationen. Plötsligt stannar han upp, och gestikulerar till oss som kommer efter att göra detsamma. Försiktigt pekar han upp mot lövverket i de jättelika trädkronorna framför oss och viskar: ”ʔay!”. Han fattar blåsröret med båda händerna och försvinner ljudlöst in i grönskan, medan vi andra i jaktlaget varsamt sätter oss på huk och väntar.

Det är i mitten av november 1998 och jag upplever min första jakttur med jahaierna, ett nomadiskt jägar-samlarfolk i bergsregnskogarna i nordligaste Malaysia. Sedan ett par veckor har jag inlett ett forskningsprogram som går ut på att beskriva och dokumentera jahaiernas språk, och jag har gjort mig hemmastadd i en liten by vid floden Banun. En långvarig gerillakonflikt gjorde att stora delar av norra Malaysia från andra världskriget och fram till början av 1990-talet var förbjudna för utomstående, och jag är den första språkforskare som fått möjlighet att arbeta i området. Därför finns det så gott som ingen tidigare information om språket som jag kan ta till min hjälp, och jag är tvingad att börja från grunden. Majoritetsspråket malajiska har fått tjäna som kontaktspråk i början, men jag tillgodogör mig och använder

allt fler ord på jahai, ett austroasiatiskt språk som är obesläktat med malajiska. I själva verket är det en av språkforskarens allra första uppgifter i kontakten med ett obeskrivet språk att ”samla ord”, särskilt så kallad grundläggande vokabulär – betydelser som kan förväntas ta sig uttryck i ord i de flesta språk.[1]

Jakt med blåsrör och förgiftade pilar är en utdragen procedur. Efter att pilen träffat sitt mål kan det ta upp till en timme eller mer för giftet att verka. Under denna tid måste jägarna sitta tysta och vänta så att bytet – kanske en apa, jätteekorre eller näshornsfågel – inte skräms och flyr bort i trädkronorna innan det hinner förlamas och falla till marken. De väntande jahaierna i jaktlaget låter dock inte sinnena vila utan iakttar konstant omgivningen. Och i regnskogen lider man ingen brist på sinnesintryck. Färger, former, ljud och dofter skapar en ständig kuliss av förnimmelser, som för nykomlingen är en intensiv och omtumlande upplevelse. Till detta kommer hettan och fukten.

Jag funderar där och då på vad jägaren viskat och anar att ordet *ʔay* kanske inte betyder riktigt vad jag trott. I min förteckning över grundläggande vokabulär har jag angivit det som en översättning av engelskans *animal*, en uppgift jag fått genom att be min jahailärare översätta malajiskans *binatang*, som betyder just ’djur’. Men jag tycker det är besynnerligt att man i den här specifika situationen skulle använda sig av ett så allmänt begrepp. Varför inte säga ”apor!” till exempel, som det i det här fallet tveklöst handlar om? Eller namnet på den specifika arten? Eller har ordet kanske mer än en betydelse? Lite som svenskans *fä*, som ju kan betyda både nötkreatur och djur i största allmänhet. Just då får jag syn på en stor skalbagge som kryper rakt genom vårt tillfälliga viloläger. Jag får en idé, drar diskret jahaiernas upp-

märksamhet till djuret och viskar på trevande nybörjar-jahai: ”Vad är detta för *ʔay*?” Jahaierna fnissar till och en av dem svarar: ”Det är en *tarhɨm*. Inte *ʔay*. Vi äter inte dom.” Jag får här en fin indikation på vad som krävs för att något ska benämnas *ʔay*.[2]

Under de efterföljande dagarna, veckorna och månaderna tar jag ofta tillfället i akt att observera hur ordet används och ställa nya frågor på temat. En bild av ordets betydelse och användning växer fram som är avsevärt mer komplicerad och intressant än vad jag kunnat ana. Dess betydelse är i sig rätt lättfattlig: ’ätbart djur’ eller ’matdjur’. Detta är kanske inte helt olikt svenskans ’villebråd’ men möjligen med en vidare betydelse som även innefattar exempelvis fisk och ätbara insekter, skaldjur och blötdjur. Inget konstigt med detta, kan man tycka. Men faktum kvarstår: det finns inget annat ord på jahai som bättre motsvarar engelskans *animal* eller svenskans *djur* (definierat som ”levande varelse som ej tillhör växtriket” av *Svenska Akademiens ordbok*). Inget övergripande ord täcker djur som inte äts av jahaierna, och där ingår förutom den oansenliga skalbaggen *tarhɨm* bland annat iögonfallande fauna som tiger, elefant och orm. Dessa uttrycks endast med sina artspecifika beteckningar.

En exakt översättning av ordlistans begrepp *animal* är således omöjlig, och om vi nöjer oss med att översätta med bästa tillgängliga kandidat missar vi inte bara betydelsen hos *ʔay* utan faktiskt också en stor del av poängen med denna betydelse. Vidare analys visar nämligen att *ʔay* bildar en av noderna i en gigantisk hierarki av jahai-ord som begreppsligt strukturerar jahaiernas hela försörjningssystem.[3] Motsvarande ord finns för ’ätbar frukt’ (mogna frukter och bär), ’ätbar stärkelse’ (exempelvis rotfrukter och ris) och ’ätbar grönsak’ (gröna bladväxter med

mera), som vart och ett klassificerar en mängd specifika ätliga växter, men utesluter oätliga sådana. Den primära principen för att organisera ordförrådet som betecknar djur och växter är alltså inte livsformerna i sig, utan jahaiernas matsedel. Men ordskatten slutar inte där. *ʔay* och dess motsvarigheter är semantiskt kopplade till specifika verb som betecknar de tekniker med vilka födoämnena samlas in eller jagas, liksom till ät-verb som betecknar vilken födokategori som konsumeras. Verbet *muc* betyder 'att äta *ʔay*', och motsvarande (men andra) verb finns för att äta frukt, stärkelse och så vidare. Det finns inget generellt ord i jahai för 'att äta' – all förtäring är språkligt specificerad till olika födokategorier.[4] *ʔay* tjänar vidare som ett övergripande så kallat noaord, ersättare för de mer specifika artnamnen, som är tabubelagda vid jakt, hantering och förtäring av djuren i fråga. Att nämna exempelvis en bladapa (*rampɔw*) vid namn under jakten spolierar jaktlyckan. Att göra det när den äts gör dig magsjuk. Detta förklarar jägarens ordval under min första jakttur.

Att se hela detta ordpussel falla på plats är en aha-upplevelse som gör mig ödmjuk. Den standardiserade listan med grundläggande vokabulär har möjligen varit till hjälp för att inleda dokumentationen av ordförrådet. Men dess utgångspunkt, att betydelserna i listan kan förväntas vara naturligt tillgängliga för och översättningsbara till språket jag studerar, är minst sagt problematisk. Djupare analys baserad på språkets egna förutsättningar gör att jag snabbt måste kasta av mig mina egna och min vetenskaps förutfattade idéer om vad som är grundläggande och allmängiltigt. Liksom utgångspunkten att ett ord och dess betydelse kan förstås och förklaras oberoende av andra ord. Belöningen är en djupare insikt i språket och – inte minst – den

kulturella kontext i vilken språket tjänar som kommunikationsmedel.

Detta inledande exempel på ett ord i ett litet okänt språk i en ur europeisk synvinkel fjärran del av världen kan verka trivialt och avlägset. Men för mig representerar det en första konkret ögonöppnare för mångfalden i hur mänskliga språk klär världen och tillvaron i ord. Ämnet har fascinerat mig sedan min första jakttur med jahaierna och har i grunden präglat min forskning under de drygt två decennier som förlöpt sedan dess. Vi ska återkomma till jahaierna och deras språk om en stund, men först en utblick över forskningsfältet.

Finns det universella betydelser?

Det brukar ibland sägas att alla mänskliga språk har möjlighet att uttrycka samma saker. Eller åtminstone att de alla har möjlighet att *utveckla sätt* att uttrycka samma saker. För att ta några svenska exempel, så säger det sig självt att ord som *allemansrätt*, *smörgåsbord* och *falukorv* inte är omedelbart begreppsligt tillgängliga på de flesta andra språk. För detta är orden alltför kulturellt betingade. Det finns i och för sig ingenting som hindrar talare av andra språk att ta till sig företeelserna i fråga och finna sätt att uttrycka dem språkligt, exempelvis genom att låna orden från svenskan. Men att *kunna* uttrycka samma saker och att faktiskt *göra* det är alltså helt olika frågor. För uppenbart kultur- och språkspecifika fenomen är kanske detta en självklarhet. Men hur är det med företeelser som vi uppfattar som mer allmänmänskliga? Sådana borde väl ta sig uttryck i ord på samma sätt i alla språk? Visst har väl alla språk ord för att uttrycka till exempel grundläggande känslor, som glad, ledsen och arg? Eller vanliga aktiviteter som gå, springa och äta? Och nog måste alla språk ha ord för universella saker i vår omgivning, som vatten, sten och – just det – djur?

Nja, som vi redan sett är det inte riktigt så enkelt. Språkvetenskapen har sedan länge varit medveten om att ords betydelse är en av de mest varierande aspekterna av språksystemet, och är

därför försiktig med att föreslå universella betydelser. Listorna på grundläggande vokabulär bygger visserligen på antagandet att vissa betydelser är mer stabila än andra, men få experter skulle hävda att de är fullständigt universella. En semantisk skola benämnd *Natural Semantic Metalanguage* (NSM) är ett av få språkteoretiska försök att identifiera universella och odelbara betydelser, så kallade semantiska primitiver, som föreslås ta sig uttryck i alla mänskliga språk. Ett 60-tal sådana betydelser har presenterats och innefattar exempelvis begreppen *jag*, *du*, *kropp*, *mycket*, *lite*, *bra*, *dålig*, *stor*, *liten*, *tänka*, *veta*, *känna*, *säga*, *vara*, *leva*, *dö*, *nu*, *plats*, *nära*, *inte* och *kanske*.[5] Men NSM är en kontroversiell skola och varken dess teoretiska utgångspunkt eller metodologi har vunnit någon bredare acceptans inom språkvetenskaperna.

Det har däremot varit betydligt vanligare inom kognitionsvetenskaperna, särskilt psykologin, att framhäva allmänmänskliga begreppsliga fenomen. En avgörande fråga här är förhållandet mellan språk och tanke. Det dominerande synsättet inom psykologin är att språkliga uttryck och betydelser visserligen kan variera men att de underliggande kognitiva begreppsstrukturerna är gemensamma för alla människor. Vi skulle alltså uppfatta, kategorisera och memorera saker på samma sätt i tanken, men uttrycka dem på lite olika sätt beroende på vilket språk vi talar. Språklig mångfald antas således inte ha en motsvarande kognitiv mångfald.

Här kan vi kort återkoppla till det inledande exemplet med ord för djur. Den rådande synen bland kognitionsforskare är att alla människor i alla kulturer tänker på livsformer i form av hierarkier. Likt vetenskapliga taxonomier sägs människor överallt resonera

i termer av exempelvis en övergripande kategori LIVSFORMER eller DJUR, som kan delas upp i ett antal underkategorier, till exempel FÅGLAR, INSEKTER, KRÄLDJUR, som i sin tur delas upp i olika lägre klasser, arter och varianter. Den grundläggande organiserande principen anses vara uppfattad likhet mellan livsformerna – äggläggande djur med vingar, näbb och fjädrar kan till exempel konceptualiseras som en separat klass. Och utgångspunkten för det begreppsliga systemet anses alltid vara just livsformerna i sig och inte exempelvis ätbarhet eller andra typer av egenskaper. Språkens ordförråd kan variera i hur dessa klasser uttrycks, och vad som ingår i dem. De behöver inte ens ta sig språkliga uttryck utan kan ibland bara finnas som icke-språkliga kategorier. Men den underliggande hierarkiska principen i vår kognition anses alltså vara densamma. Denna teori har inte fått stå oemotsagd men den har dominerat debatten ända sedan 1960-talet.[6]

Ett annat område som uppmärksammats mycket under de senaste 20–30 åren är våra strategier för att i tal och tanke representera rumsliga förhållanden. Den kognitiva psykologin – med stöd i ett otal västerländska experimentstudier – har länge hävdat att rumslig begreppsbildning i grunden är egocentrisk. Ett huvudargument är att deltagare i dessa studier memorerar grupper av föremål utifrån sitt eget synfält, vilket bland annat innebär att man drar nytta av en höger-vänster-axel för att komma ihåg hur föremålen är placerade. Studier av språkliga beskrivningar visar att detta speglar sig i tal: ”koppen står till höger om tallriken”. Ord som *höger* och *vänster* har därför tolkats som ett språkligt uttryck för denna förmodat grundläggande rumsliga varseblivning.

Men studier av flera icke-europeiska språk har visat att *höger* och *vänster* ingalunda är universella ord, och att dessa språk istället gör konsekvent bruk av exempelvis termer som betecknar väderstreck (motsvarande men inte alltid identiska med nord, syd, öst och väst). I språket thaayorre i Australien använder man öst-väst-axeln för nästan all rumslig beskrivning, och säger saker som ”koppen står öster om tallriken” och ”det sitter en mygga på min västra kind”. Detta är ett allocentriskt sätt att uttrycka förhållandet, inte egocentriskt, eftersom det inte är betraktaren och det egna synfältet som är utgångspunkten för beskrivningen utan något annat objekt, i det här fallet ett abstrakt väderstreck. Vad som är slående är att icke-språkliga experiment i dessa språksamhällen visar att försökspersonerna verkligen också memorerar grupper av föremål utifrån väderstrecken och inte utifrån det förmodat universella egocentriska höger-vänster-perspektivet. Det finns följaktligen bevis för en tydlig koppling mellan de språkliga och kognitiva strategierna, vilket tyder på att språktillhörigheten och det tillgängliga ordförrådet har en mer betydande roll i den kognitiva representationen än vad som tidigare antagits. Det har till och med föreslagits att språket har en fundamental roll i formandet av tanken, och att den kognitiva variationen över mänskliga populationer skulle vara lika stor som den språkliga. Denna tes, känd som Sapir-Whorf-hypotesen, är inte ny men har fått ett nytt uppsving tack vare dessa rumsliga rön.[7]

Ett annat intressant område är känslor. Psykologer som Paul Ekman har länge hävdat att det finns ett antal känslor som är grundläggande och gemensamma för alla människor.[8] De som oftast brukar omnämnas är ILSKA, AVSKY, RÄDSLA, GLÄDJE, SORG

och FÖRVÅNING, som motsvaras av svenska adjektiv som *arg*, *äcklad*, *rädd*, *glad*, *ledsen* och *förvånad*. Det finns ganska omfattande icke-språkliga bevis för att sådana känslokategorier är relativt enhetliga över populationer. Men ordförråden för känslor i världens språk är ofta häpnadsväckande rika och tycks inte alltid oproblematiskt motsvara dessa grundläggande kategorier.[9] Vi kan åter titta på jahai för en belysande illustration. Av de sex svenska exemplen ovan är det egentligen bara *rädd* som har en direkt semantisk motsvarighet på jahai (*hgik*). En vanlig innebörd bland jahaitermerna är annars inte själva känslan utan den kroppsliga eller kommunikativa reaktionen på känslan, till exempel *marah*, 'att visa ilska' (inte att känna ilska), *wawɔk*, 'att ha ett ledset ansiktsuttryck' (inte att vara ledsen) och *ʔiʔ*, 'att rycka till av förvåning' (inte att vara förvånad).

Det råder vidare ingen brist bland världens språk på ord med mer eller mindre exotiska och svåröversatta betydelser, som betecknar känslor som kanske inte är omedelbart förståeliga för en utomstående.[10] Vad sägs till exempel om papuaspråket bainings ord *awumbuk*, som anger den utdragna känslan av trötthet och energilöshet efter man har varit värd för övernattande gäster? Eller det dagestanska språket dargwas ord *dard*, som täcker både sorg och oro? Eller jahai-ordet *mamuŋ*, som betecknar den kombinerade känslan av skam, besvikelse och kallsinne när man ber någon om något och inte får det? Det finns exempel också på närmare håll: spanskans *grima* anger den specifika otäcka känslan av att höra det raspande ljudet av en krita på svarta tavlan eller en gaffel på tallriken. Eller ta tyskans *Angst*, ett begrepp som tycks spänna över ett spektrum av känslotermer på svenska, från osäkerhet och oro till rädsla, fruktan och ångest,

eller *Fernweh*, en smärtsam längtan bort från hemmet till fjärran platser, som inte alls har någon svensk motsvarighet.

Oavsett vilken roll och betydelse vi tillmäter språket för vår kognition står det klart att de semantiska principerna i världens ordförråd varierar något alldeles oerhört. Det är svårt, rent av omöjligt, att hitta exempel på universella betydelser som tar sig uttryck i ord i alla världens språk. Studiet av denna variation är viktig för vår förståelse av människans begreppsbildning. I de följande avsnitten ska vi titta lite närmare på olika aspekter av denna semantiska mångfald.

Orden och landskapet

Vi har alltså hittills kunnat konstatera att begreppsbildning och ords betydelse kan variera en hel del mellan olika språk, även i förhållande till företeelser där man kanske förväntat sig enhetlighet över språken. För att sätta saker lite i perspektiv kan det vara intressant att se hur det står till med ordförråden i begreppsdomäner där sådan enhetlighet *inte* är att förvänta. Vad händer när språk har fria tyglar att sätta ord på verkligheten? Det ska förstås sägas att inget språk i sig opererar med helt fria tyglar. Alla språk har ett bagage av historia och grammatiska och semantiska konventioner som i hög grad styr språkets egenskaper och utveckling. Men hur ser olika språks ordförråd ut när själva verkligheten är så varierande att det är svårt eller omöjligt att förutsäga hur den styckas upp och kategoriseras språkligt?

En spännande domän i detta sammanhang är våra geofysiska omgivningar, ”landskapet”. Ur människans synvinkel har nämligen landskapet mycket speciella egenskaper. Å ena sidan är det en fundamental, konkret, storskalig och allestädes närvarande kuliss för hela vår tillvaro: hur vi bor, hur vi försörjer oss, hur vi färdas och orienterar oss. Det är den konstanta skådeplatsen för våra handlingar, tankar och föreställningar, och har alltid varit. Alla människor och alla samhällen har strategier för att representera landskapet i tal och tanke. I så måtto borde det vara en

av de mest grundläggande domänerna för den mänskliga kognitionen, oundviklig och av universell relevans.

Å andra sidan varierar landskapet något alldeles oerhört till sin karaktär. Det kan vara bergigt eller platt, torrt eller vattendränkt, skogbevuxet eller kalt. Öknar, regnskogar, arktiska isvidder, bergsängar, stäpper, savanner, liksom de konstruerade stadslandskap som mer än halva jordens befolkning numera bebor, är alla exempel på denna landskapliga mångfald. Människan är den enda art som framgångsrikt koloniserat alla dessa geografiska och ekologiska nischer. Människans språk och kognition har därför konfronterats med och drivits att representera en häpnadsväckande mängd olika miljöer.

Det är i denna paradoxala kombination av universell relevans och maximal variation som vår fråga blir relevant. Vi kan nästan utgå från att landskapet kläs i ord i alla språk, men hur ser de semantiska principerna ut i ett tvärspråkligt perspektiv? Detta är en frågeställning jag och mina kollegor ägnat mycket uppmärksamhet åt under de senaste femton åren, och vår forskning visar mycket riktigt på en enastående variation i hur landskapet uppfattas och begreppsliggörs.[11] Låt oss börja med själva begreppet *landskap*. Detta är en term som vi kan använda på svenska för att beteckna den storskaliga naturliga miljön omkring oss, en miljö som innehåller olika delar eller drag som vi uppfattar som en del av landskapet, som skogar, ängar, berg och bäckar. *Landskap* kan därför anses bilda ett överordnat begrepp som representerar en så kallad betydelsedomän.

Med tanke på vad som sagts tidigare kan vi knappast förvänta oss att begreppet *landskap* kan översättas oproblematiskt till andra språk, och forskningen visar mycket riktigt att många språk

till och med helt saknar ett övergripande begrepp motsvarande vårt *landskap*. Ungefär som att jahai saknar ett ord som motsvarar svenskans *djur*. Men även i språk där ett sådant begrepp kan urskiljas, ja till och med i närliggande språk som har ett besläktat ord, som engelska *landscape* och tyska *Landschaft*, är det inte självklart att domänen enkelt går att likställa över språken. I en experimentstudie nyligen bad vi talare av sju europeiska språk lista vad som kan ingå i ett landskap (och dess motsvarigheter *landscape*, *Landschaft*, *paysage* och så vidare).[12] För att kunna jämföra bad vi dem också lista djur och kroppsdelar, två sedan tidigare väletablerade betydelsedomäner. Resultaten visade först och främst att även om vissa jämförbara begrepp som *berg-mountain-montagne* återkom i alla språken, så fyller talare av de olika språken sina landskap med lite olika saker. Talare av svenska och nederländska var till exempel mycket mer benägna att nämna ord som betecknar växtlighet (*gräs*, *träd*) än övriga. Talare av de romanska språken franska, spanska och italienska var å sin sida mycket mer benägna att inkludera fenomen på himlen (*sol*, *moln*, *himmel*).

Vad som dock var mest påtagligt var skillnaden mellan de tre betydelsedomänerna. Det var uppenbart lättare för samtliga deltagare oavsett språktillhörighet att lista djur och kroppsdelar än att lista delar av landskapet. Landskapslistan innehöll klart färre svar än de andra, och det rådde trots det stora individuella skillnader i svaren mellan de enskilda deltagarna. I en uppföljningsfråga uppgav deltagarna genomgående att de fann landskapsuppgiften svårast. Detta tyder på att landskapet är en betydligt mindre självklar betydelsedomän än de övriga. Eller i alla fall en domän som är avsevärt mer diffus till sitt innehåll. Detta är

egentligen inte så förvånande, med tanke på domänens varierande karaktär. För oss som arbetar med människans begreppsbildning är detta ett spännande resultat. Men spelar det egentligen någon praktisk roll? Ja, kanske. Vad innebär det till exempel för internationella fördrag som Europeiska landskapskonventionen, som reglerar olika former av bevarande och utveckling av landskap i Europa, att landskapet är ett språkligt svårfångat fenomen, och att talare av europeiska språk lägger olika saker i ett för konventionen helt centralt begrepp? Överhuvudtaget har sådana begreppsliga utmaningar hittills fått väldigt lite uppmärksamhet i internationella handlingsprogram som implementeras över språkgränser.

Språket formar landskapet

Vi ska nu titta lite närmare på variationen i hur olika språk lexikaliserar landskapets innehåll. Ett sätt att göra detta är att undersöka om de ord som betecknar landskapsföreteelser är sammansatta eller inte. Osammansatta ord är enkla ord som inte går att dela upp i mindre enheter och därför kan antas vara mer grundläggande än sammansättningar, som är en mer komplex typ av konstruktion. En snabb titt på landskapsorden i svenska ger vid handen att ordförrådet till stor del består av osammansatta ord: *berg*, *fjäll*, *kulle*, *älv*, *å*, *sjö*, *skog* och så vidare. Flera av dessa råkar för övrigt kvalificera sig som grundläggande vokabulär enligt de standardlistor som jag beskrev ovan, där betydelser som *mountain*, *river*, *lake* och *forest* brukar ingå.

Vad som är värt att notera är att orden betecknar klasser av mer eller mindre välavgränsade ”objekt” i landskapet, och att de har sin primära betydelse i just landskapet. Man kan visserligen

prata om ”ett berg av sopor” och ”en skog av möjligheter”, men orden syftar i grund och botten på fenomen i den större fysiska omgivningen. Dessa ord används sedan rätt systematiskt som del i sammansättningar som betecknar mer specifika landskapsdrag, till exempel *bergssida*, *fjälltopp*, *sjövik*, och *lövskog*. Vi kan alltså se att sammansättningarna uttrycker delar eller typer av de övergripande klasser som är representerade av de osammansatta grundorden. Detta verkar vara en relativt vanlig semantisk strategi för landskap i världens ordförråd, inte minst i europeiska språk.

Men språk i andra delar av världen har andra lösningar. Ett flertal studier av inhemska språk i Nord- och Sydamerika visar att dessa ofta genomgående använder sig av sammansättningar för att beteckna *alla* landskapsföreteelser. Principen för dessa sammansättningar är att ett ord som betecknar en substans eller ett material (till exempel sten, jord, vatten) kombineras med ett ord som betecknar en egenskap eller position (till exempel stor, hög, låg, stående, liggande, rinnande). Språket seri vid Californiaviken i Mexiko illustrerar detta mönster väl.[13] Här genereras flertalet landskapstermer genom att något av fyra grundläggande substansord – *hant* (’jord’), *hast* (’sten’), *hax* (’sötvatten’) och *xepe* (’saltvatten’) – kombineras med ett egenskapsbetecknande ord. Här förekommer således uttryck som kan översättas ordagrant som ”stående sten” (berg), ”liggande sten” (bergsrygg), ”vittrande jord” (ravin), ”rinnande sötvatten” (bäck), ”stort sötvatten” (sjö), ”avskilt saltvatten” (lagun) och så vidare. Substansorden betecknar i sig inte landformer utan just substanser, och kan alltså inte analyseras som landskapstermer. Det är först när de modifieras av ett annat ord som de får sin landskaps-

betydelse. Vid lite eftertanke är denna princip fundamentalt olik den svenska. Den semantiska utgångspunkten är inte klasser av avgränsade ”objekt” i landskapet, utan klasser av oavgränsad ”materia” som först i kombination med andra begrepp betecknar sådana landskapsobjekt. Ur lexikal synvinkel är landskapet i någon mån sekundärt i dessa språk, och det kan därför vara svårt att här karakterisera landskapet som en distinkt betydelsedomän.

Storlek är en betydelsedimension som verkar viktig för landskapstermerna i svenska och andra europeiska språk. Som jag nämnde ovan syftar de grundläggande osammansatta orden i svenska primärt på drag i landskapet som ur människans perspektiv är av betydande storlek: *fjäll*, *berg*, *sjö*, *skog*. Vi använder exempelvis inte samma termer för att beteckna väldigt små fenomen som är lika dessa stora landskapsdrag till sin form eller sin materia. En vattenpöl benämns inte sjö, en uppstickande sten är inte ett fjäll. Och inom själva landskapsdomänen är storleksskillnader något som får ett ganska systematiskt uttryck i ordpar: *berg* kan kontrasteras mot det mindre *kulle*, *flod* eller *älv* mot *bäck*, *skog* mot *lund* eller *dunge*, och så vidare. Det svenska landskapsordförrådet verkar alltså vara modellerat på just storlek som någon form av grundläggande semantisk kärna. Och det kan verka självklart eftersom vi som människor är relativt små i förhållande till domänen och dess delar.

Men de inhemska amerikanska språken som nämndes ovan verkar inte alls lika besatta av storleken på det som benämns. Där ger fenomenens materia och form intryck av att vara betydligt mer grundläggande för hur domänen struktureras semantiskt. Det finns andra språk där sådana mönster är ännu mer

tydliga, exempelvis de inhemska språken i Australien. I språket manyjilyjarra i Great Sandy Desert i Västaustralien benämns ett stort berg med samma ord som en liten sten – *yapu*. På samma sätt används ett och samma ord för en stor sanddyn och en handfull sandkorn (*langa*), en sjö och en vattenpöl (*wirrkuja*) och en vidsträckt dal och en liten grop i vägbanan (*takurru*). Och listan kan göras mycket längre. Systematiken i detta lexikala mönster visar tydligt att det är tingens materiella innehåll – inte deras storlek – som är den semantiska utgångspunkten i manyjilyjarra. Här ser vi ännu ett exempel på ett språk som inte primärt avgränsar stora ”objekt” i landskapet utan snarare ägnar uppmärksamheten åt själva elementen.[14]

*Vad är **skog**?*

Som ett avslutande exempel på begreppslig mångfald i landskapet ska vi nu titta närmare på trädbevuxna miljöer och motsvarigheter till det svenska ordet *skog*. *Svenska Akademiens ordbok* definierar *skog* som ”(i regel) större område som helt l. till övervägande del är beväxt med jämförelsevis tätt stående träd l. trädartade l. trädlika växter”. Redan denna definition visar att *skog* är ett förvånansvärt svårfångat begrepp: undvikande formuleringar som ”i regel”, ”till övervägande del”, ”jämförelsevis”, ”trädlika” talar sitt (o)tydliga språk! Men vissa betydelsekomponenter verkar icke desto mindre centrala för begreppet, som förekomsten av träd, tätheten av dessa träd och storleken på det område som betecknas. De flesta europeiska språk har liknande begrepp och motsvarande betydelsekomponenter i sina definitioner. Mer formaliserade definitioner som används av skogsvårdsprogram bygger på samma betydelseprinciper. FN:s Food

and Agriculture Organization (FAO) definierar det så här: ”Land spanning more than 0.5 hectares with trees higher than 5 meters and a canopy cover of more than 10 percent, or trees able to reach these thresholds in situ.” Det finns dock vissa skillnader mellan olika länder och regioner i hur sådana formella definitioner ser ut. Exempelvis varierar kriterierna för vad som räknas som ett träd, hur tätt träden ska stå och hur stort området ska vara för att räknas som skog. Men på det hela taget verkar det råda någon form av officiell samsyn kring vilka parametrar som ska tas i beaktning.

Men hur ser det egentligen ut med ord för trädbevuxna miljöer i ett brett tvärspråkligt perspektiv? Ja, för det första kan vi knappast förvänta oss att alla språk har ord som betecknar sådana miljöer. Språk som uteslutande talas i trädlösa öknar och arktiska områden har ingen anledning att sätta ord på fenomenet. Men det råder förstås ingen brist på språk vars talare har en relation till skogsmiljöer och ofta är intimt förknippade med sådana omgivningar. I en studie häromåret undersökte vi motsvarigheter till ordet *skog* i sex obesläktade språk i de tropiska delarna av Sydamerika, Afrika och Asien.[15] Trots att talarna av samtliga dessa språk lever i nära anslutning till tropiska skogsmiljöer visade det sig att de ord som vid en första anblick mest påminde om svenskans *skog* har väldigt olika betydelser. Orden i två av språken – jahai i Malaysia och duna i Papua Nya Guinea – betecknade vid närmare analys inte trädbevuxna miljöer överhuvudtaget utan hade istället en mer abstrakt betydelse av typen ’utsida’ eller ’exteriör’. För dessa samhällen är miljön kring boningen i princip alltid tät regnskog, så exteriören är mer eller mindre synonym med skog och ordet blir därför den naturliga

översättningen av begreppet *skog*. Men ordet i sig förutsätter inte skog och används också för att beteckna trädlösa miljöer. Substantivtolkningen av engelskans *outdoors* (som i *the great outdoors*) är faktiskt en mer närliggande översättning. Ordets betydelse i sig verkar kanske därför egentligen inte särskilt främmande. Men poängen är att det i jahai och duna inte finns något annat ord för att uttrycka just trädbevuxna miljöer, och att talarnas förslag på översättning från kontaktspråket faktiskt rymmer en helt annan betydelse än den man från början kanske tar för given.

Språket umpila på Cape York i nordöstligaste Australien visar upp ett helt annat mönster. Till skillnad från i jahai och duna finns här ord som specifikt betecknar trädbevuxna miljöer, men vi ställs trots detta inför utmaningar när vi ska översätta *skog*. Vad som gör umpila lite speciellt är att det gör en lexikal skillnad mellan å ena sidan skog som består av träd av en och samma art (*maalatha*), exempelvis eukalyptusskog, och å andra sidan blandskog (*thungkuyu*), till exempel en artrik regnskog. Det finns ingen övergripande term som täcker båda typerna och därmed ingen direkt motsvarighet till *skog*. Det är värt att notera att svenskans *blandskog* är en rätt bra översättning av *thungkuyu*, men att vi tycks sakna ett ord som motsvarar *maalatha*. Vi har kanske andra, snarlika ordpar, som *urskog* och *kulturskog*, men dessa har annan betydelse. Båda umpila-orden syftar i grund och botten på orörd naturlig skog, alltså urskog. Och, viktigt att komma ihåg: vi verkar på svenska inte komma undan komponenten ”-skog” som förenande begrepp.

Det finns andra intressanta exempel. I chontal, ett inhemskt språk i Oaxaca i Mexiko, betecknas skogsmiljöer med termen

muña.[16] Men samma ord används för alla vilda och igenvuxna miljöer, liksom för ogräs och soptipp! Vad som verkar gemensamt för dessa till synes olika betydelser är oordning, en omgivning som inte vårdas eller hålls i schack av människor. Ett användbart ord utan tvekan, men inte ett som lätt låter sig förstås över språkgränserna. Det säger sig självt att det kan vara viktigt att veta vilket *muña* som åsyftas när exempelvis utomstående skogsvårdare kommunicerar med talare av chontal.

Landskapet har återigen visat sig vidöppet för olika semantiska strategier i mänskliga språk. Variationen i hur språken kategoriserar tillvaron är som vi kunnat konstatera här särskilt påtaglig. Men variationen till trots förenas samtliga de domäner vi hittills berört av att de faktiskt alltid verkar kläs i ord. Finns det domäner som *inte* kläs i ord? Finns det överhuvudtaget några gränser för mänsklig begreppsbildning? I nästa avsnitt ska vi besöka ordförrådens absoluta utmarker.

Att sätta ord på det outtryckliga

Är alla mänskliga intryck och upplevelser möjliga att uttrycka språkligt? Eller finns det fenomen som inte kan omsättas i ord? Frågan har en lång historia inom västerländsk filosofi, och rådande kunskap hävdar bestämt att det finns aspekter av mänsklig varseblivning som inte enkelt låter sig komma till uttryck i språket. Kategoriseringen av sinnesintryck har haft en framträdande roll i denna diskussion, och luktsinnet har lyfts fram som en modalitet med särskilt besvärlig relation till språket. Av alla de fem sinnena har luktsinnet beskrivits som det hos människan minst utvecklade, och vetenskapen har länge noterat att det inte finns något specifikt ordförråd som är tillägnat lukter, och att människor generellt är ganska usla på att namnge luktförnimmelser. I början av 1900-talet uttryckte den tyske fysiologen Hans Henning det så här:

> Luktabstraktion är en omöjlighet. Vi kan med lätthet abstrahera den gemensamma färgen – d.v.s. vit – hos jasmin, liljekonvalj, kamfer och mjölk, men ingen människa kan på liknande sätt abstrahera en gemensam lukt genom att koncentrera uppmärksamheten på vad lukter har gemensamt och bortse från vad som skiljer dem åt.[17]

Det har hävdats att namngivning av lukter inte är ekologiskt relevant för människan eftersom luktkognitionen inte anses inriktad på att identifiera och klassificera lukter. Istället har man antagit att lukter processas på ett underordnat och undermedvetet sätt som implicita associationer i specifika situationer.

Denna syn får stöd i otaliga västerländska observationer och studier. Språkforskare har konstaterat att språk som engelska inte har något utvecklat ordförråd av termer som betecknar lukter. En jämförelse med färgord belyser detta fint: vi har i exempelvis svenska och engelska betydande uppsättningar grundläggande och abstrakta färgtermer, som *vit*, *svart*, *röd*, *gul*, *grön* och så vidare. Dessa betraktas som grundläggande eftersom de utgörs av enkla, osammansatta ord, de har en mångsidig användning för att beskriva olika objekt, och de tillhör det vardagliga ordförrådet för talarna av språken i fråga. De är abstrakta eftersom deras form och betydelse inte knyter an till specifika föremål eller ”källor”. Vi säger ”gul” och ”röd”, inte ”bananfärgad” och ”brandbilsfärgad”. En motsvarande uppsättning grundläggande och abstrakta lukttermer existerar inte. Man kan hitta enstaka möjliga kandidater, exempelvis svenskans *unken* och *från*, men inte något som ens kommer i närheten av våra uttömmande system av färgtermer. Vår i särklass vanligaste strategi att beskriva lukter bygger istället på konkreta doftkällor: ”schampot luktar citron”, ”vinet luktar stall”, ”en blommig parfym” och så vidare. Som om vi alltid måste kontextualisera en lukt i förhållande till något annat.

Experimentstudier ger ytterligare stöd åt denna bild. Försökspersoner som ombeds namnge lukter tagna ur sitt sammanhang (det vill säga neutralt presenterade i ogenomskinliga burkar eller

flaskor) tillgriper genomgående beskrivningar baserade på just källor (”kanel”, ”banan”, ”T-röd”). De ger dessutom beskrivningar som förvånande ofta är felaktiga, även för vardagliga lukter som de borde vara väl förtrogna med, som doften av kaffe eller choklad. Försökspersonerna tar också mycket längre tid på sig att namnge lukter än andra typer av stimuli, som färger eller bilder av föremål. Och när man jämför de olika försökspersonernas svar så råder det mycket dålig samstämmighet mellan beskrivningarna av lukter, jämfört med exempelvis färger. Ett och samma luktstimulus kan beskrivas som exempelvis ”kanel”, ”tuggummi”, ”godis” och ”coca-cola” av olika personer, medan samma personer oftast är helt samstämmiga i beskrivningen ”röd” inför ett rött färgstimulus. Allt detta har åberopats som bevis för att luktsinnet inte har någon ”direktkanal” till språket, och att detta förhållande är en oundviklig sida av det mänskliga tillståndet.[18]

Abstrakta ord för lukter

Som jag antydde ovan är studierna i huvudsak begränsade till ett västerländskt sammanhang, och vi ska återigen besöka jahaierna i Malaysias regnskog för att vidga perspektiven något. Nästan exakt tio år efter mitt första besök, och ett antal fältresor senare, befann jag mig 2008 på nytt i byn Banun för att fortsätta den språkliga dokumentationen av jahai. Med mig i packningen hade jag The Brief Smell Identification Test™, ett skrapa-och-luktatest bestående av remsor med tolv olika doftämnen som egentligen är utvecklat för att identifiera sjukdomstillståndet anosmi, eller luktsinnesbortfall. Detta var på förslag av min kollega Asifa Majid, psykolog vid Max Planck Institute for Psycholinguistics,

som då precis hade startat ett projekt med syfte att kartlägga kategorisering av perception i ett tvärspråkligt perspektiv. Jag hade visserligen redan tidigare dokumenterat ett par lukttermer, men frågan hade inte varit i fokus och testet skulle nu hjälpa mig att göra en mer systematisk om än begränsad första undersökning av förhållandet mellan språk och lukter hos jahaierna. Jag testade tio jahaitalare individuellt genom att skrapa fram dofterna en efter en och be försökspersonen lukta på remsan och namnge doften. Doftämnena i testet var väldigt olikartade och innefattade bland annat kanel, choklad, banan, terpentin, bensin och lök. Vad som slog mig direkt var att flertalet av de beskrivningar jag fick bestod av enstaka ord – *ltpɨt*, *pʔus*, *cŋɛs*, *pʔih*, *plʔeŋ* och så vidare – som jag inte tidigare kommit i kontakt med. Det var också påtagligt hur snabbt och lätt försökspersonerna namngav dofterna. Det skulle i den senare analysen också visa sig att svaren var förbluffande samstämmiga mellan deltagarna.

Jag ägnade de efterföljande veckorna åt att försöka förstå betydelsen hos det tiotal ord som testet hade genererat. I intervjuer bad jag flera jahaier namnge vad det var som kunde lukta *ltpɨt*, *pʔus*, *cŋɛs* och så vidare och nedtecknade långa listor på olika luktkällor förknippade med termerna. Ordet *pʔus*, till exempel, användes för att beskriva doften av bland annat svamp, övergiven hydda, skoputs, kaffe, fjäderdräkten hos näshornsfåglar och pälsen hos ett antal arter av gnagare. Ordet *cŋɛs* beskrev doften av rök, bensin, fladdermusspillning, jättetusenfoting och målarfärg, liksom den myntaliknande doften hos bladen av en viss art av vildväxande ingefära. Jag letade också upp olika typer av doftande situationer och föremål i omgivningen och bad mina jahailärare bedöma vilken term som bäst passade

för att beskriva lukten. Jag identifierade dessutom ytterligare ett antal lukttermer som inte kommit fram i testet, och det totala antalet ord hamnade på cirka 15.

Vad dessa efterforskningar gjorde alldeles uppenbart var att jahaiernas lukttermer – som grammatiskt kan karakteriseras som verb som betecknar tillstånd eller egenskaper – inte själva betecknade luktkällor. Inget av orden gick att härleda till något konkret föremål som associerades med lukten, av typen *blommig*, *fruktig*, *jordig*, *träig*, *kryddig* eller *matig*. De hade inte heller en värderande innebörd, av typen *välluktande*, *illa*, *äcklig*, även om ett par av termerna oftast förknippades med angenäma respektive obehagliga dofter. Samtliga var istället abstrakta till sin betydelse och helt jämförbara med våra egna grundläggande färgtermer, som *svart*, *röd* och *blå*. Intressant nog var antalet identifierade lukttermer i jahai jämförbart med antalet grundläggande färgord i europeiska språk (och i jahai också för övrigt), det vill säga omkring 10–15. Vad som var högst påtagligt var att det inte gick att göra översättningar av orden till svenska eller engelska, inte ens ungefärliga sådana. Det kändes verkligen som om jag upptäckt ett stort begreppsligt tomrum i mitt eget språk och min egen hjärna. Jag kunde konstatera att jahaiernas språk ägnade sig åt någonting som Hans Henning och den västerländska lärdomstraditionen hävdat var en omöjlighet – luktabstraktion.

Antropologiska studier har tidigare visat att vissa samhällen fäster större kulturell vikt vid luktsinnet än vad som är fallet i det moderna västerländska sammanhanget. Det har också tidigare konstaterats att vissa språk har ett ovanligt välutvecklat ordförråd för lukter, bland annat flera språk i Afrika söder om Sahara.[19] Men vad den inledande undersökningen av jahai dessutom

visade var inte bara att detta språks luktord bygger på systematisk abstraktion, utan också att talarna konsekvent använder sig av dessa abstrakta termer i experiment med luktstimuli.[20]

Inspirerade av dessa resultat beslutade Asifa Majid och jag oss för att fördjupa studien. Vi utvecklade nya, större och mer avancerade stimuli, där vi bland annat inkluderade dofter som vi bedömde var välbekanta för jahaierna. Det kunde ju vara så att dofterna i de etablerade västerländska lukttesterna inte var representativa för de dofter som jahaierna upplever i sin vardag, och att detta på något vis gynnade svar i form av abstrakta termer. Vi testade också ett större antal personer. Vi mätte tiden det tog för försökspersonerna att ge ett svar, och hur långa svaren var räknat i antal ord. Parallellt med luktexperimenten gjorde vi motsvarande experiment med färger, för att kunna jämföra med en annan sinnesmodalitet. Och för att ha andra populationer att jämföra med gjorde vi exakt samma experiment på talare av amerikansk engelska i Austin, Texas, och talare av nederländska i Nijmegen i Nederländerna.

Resultaten bekräftade vårt första intryck: jahaierna svarade nästan uteslutande med sina abstrakta luktord, genomgående med ett enda sådant ord för varje stimulus, och med väldigt kort betänketid. Strategin var likartad när vi testade färger. Talarna av engelska och nederländska, å andra sidan, fick anstränga sig för att ge svar på lukterna. De tvekade mer, väntade längre med att ge ett svar, gav längre beskrivningar (ofta i hela meningar), och använde nästan alltid källor för att beskriva doften. Deras svar på färgstimulus liknade däremot jahaiernas strategi. Men det var när vi jämförde försökspersonerna med varandra som den mest intressanta skillnaden framträdde: jahaierna visade mycket

stor överensstämmelse sinsemellan i beskrivningarna av dofterna, faktiskt lika stor överensstämmelse som i beskrivningarna av färger. De engelsk- respektive nederländsktalande försöksgrupperna uppvisade väldigt stor samstämmighet vad gällde färger, men ingen samstämmighet alls vad gällde lukter. Vi kunde alltså konstatera att det råder en avgörande skillnad mellan talarpopulationerna i förmågan att sätta ord på lukter.[21]

Samstämmigheten i jahaiernas namngivning av lukter är särskilt talande. Den visar att de abstrakta orden bygger på en gemensam, konventionaliserad uppfattning om lukternas egenskaper, och att lukterna processas på ett högst medvetet och kommunicerbart sätt. Men vad är då orsaken till att ett sådant ur ett vetenskapligt perspektiv säreget och oväntat system kan existera? Vilka förutsättningar krävs för att en sådan förmåga och ett sådant ordförråd ska utvecklas och upprätthållas i en talarpopulation? Ur jahaiernas synvinkel är förstås frågor som dessa besynnerliga. Man kan ju lika gärna vända på steken och fråga sig varför vissa talarpopulationer *inte* har utvecklat ett sådant system.

Men förklaringsalternativen är i princip desamma oavsett vilket perspektiv vi anlägger. Finns det exempelvis genetiska skillnader mellan populationer som styr förmågan att uppfatta övergripande luktkvaliteter, skillnader som i sin tur kan omsättas i mer abstrakta begreppsliga kategorier? Eller är vissa platser eller miljöer mer ”luktmättade” än andra och skapar därmed en bättre grogrund för utvecklade förråd av luktord? Man kan exempelvis hävda att tropiska omgivningar är väldigt doftrika, medan moderna stadsmiljöer ibland beskrivs som ”deodoriserade”. Eller är det kulturella eller försörjningsrelaterade förhållanden

som gynnar alternativt undertrycker uppkomsten av sådana system? Man skulle ju kunna tänka sig att vissa försörjningsstrategier, exempelvis jakt och insamling, innebär ett större behov av att effektivt kommunicera om dofter. Eller är det rent av så att ett språk i sig kan ha inneboende betydelsemönster som strukturerar ordförrådet i en viss riktning? Eller krävs en kombination av två eller fler av dessa faktorer?

Vi har i nuläget inget entydigt svar på frågan, men nyare forskning erbjuder intressanta ledtrådar. I en uppföljande studie tillsammans med språkforskaren Nicole Kruspe upprepade Asifa Majid experimenten hos talarna av två andra språk i Malaysia, semaq beri och semelai, grannspråk som är mycket nära besläktade med varandra och relativt närbesläktade med jahai.[22] Kulturellt skiljer de sig dock åt markant: semaq beri talas i likhet med jahai av nomadiska jägare-samlare, medan semelai talas av en bofast befolkning som försörjer sig på svedjebruk och handel. De två språken kunde visas ha sinsemellan likartade system av abstrakta lukttermer som i mångt och mycket också liknar det i jahai.

I experimenten gick dock språken helt olika vägar. Talarna av semaq beri uppförde sig identiskt med jahaierna: de svarade nästan uteslutande med de abstrakta luktorden och visade stor överensstämmelse mellan försökspersonerna. Men talarna av semelai gjorde slående nog inte bruk av sina abstrakta termer utan gav likt talarna av engelska och nederländska källbeskrivande svar som skilde sig markant mellan olika talare. Närbesläktade språk talade av likaledes närbesläktade befolkningar i likartade tropiska miljöer uppvisade således helt olika strategier. Här fanns inga indikationer på att det existerar en enkel genetisk,

språklig eller ekologisk faktor som ger svar på frågan varför vissa populationer utmärker sig som samstämda användare av abstrakta luktord i experimenten.

Den stora skillnaden i sammanhanget är kulturell, och det faktum att semaq beri och jahai delar strategi verkar tyda på att försörjningssystemet baserat på nomadisk jakt och insamling spelar någon form av roll. Det är frestande att här dra slutsatsen att just själva jakten och insamlingen skulle vara aktiviteter där luktsinnet är särskilt viktigt och därför förklarar mönstret. Kanske är doftspårning viktig under jakten, och kanske är det livsavgörande att med hjälp av luktsinnet kunna skilja ätliga växter och svampar från giftiga. Även om så är fallet förklarar detta dock inte i sig varför det finns abstrakta lukttermer och varför talarna är samstämmiga i sin bedömning av hur lukter ska namnges. Det viktiga för ordförrådet i fråga är inte att man flitigt använder näsan för att uppfatta lukter – det avgörande är att man har ett behov av att *prata* om lukterna. Men visst: kommunikation om lukter i samband med försörjningsaktiviteter kanske är en väsentlig aspekt av det hela.

Saken kompliceras emellertid ytterligare av att försörjningsmönstret i det här fallet sammanfaller med ett flertal andra sociokulturella särdrag hos jägar-samlarna. Exempelvis hyser de religiösa föreställningar och kosmologier som skiljer sig från de bofasta befolkningarnas, och annorlunda idésystem vad gäller släktskap och andra sociala relationer. Denna tankevärld genomsyras av det perceptuella förhållandet mellan människornas värld och det övernaturliga, inte minst lukter. Det råder hos jägar-samlarna följaktligen ingen brist på anledningar att prata om lukter även utanför själva jakten och insamlingen.[23]

Jahai och dess nära släktingar må ha små och marginaliserade talarpopulationer, och ge ett obetydligt intryck i skuggan av större och mer välutforskade språk. Men deras sätt att klä lukter i ord har visat att de har mycket att lära oss om människans begreppsliga uppfinningsrikedom och mångsidighet. Jahai-orden demonstrerar med all önskvärd tydlighet att under rätt omständigheter går till och med det outtryckliga att uttrycka. De åskådliggör således inte bara en tvärspråklig mångfald i ords betydelse, utan också en häpnadsväckande variation i ordförrådens begreppsliga räckvidd.

Den ordsliga skattkammaren krymper

Vi har visserligen sett ett och annat exempel ovan på ganska stora och kanske förvånande skillnader i ordförråden och betydelsestrategierna mellan språk som är oss relativt välbekanta, som svenska, engelska och tyska. Men andra exempel gör det solklart att en fullödig förståelse av vår arts begreppsbildning kräver att vi studerar mänskligheten i hela dess språkliga och kulturella rikedom. Alla de tusentals små och ofta ostuderade språk som talas i olika delar av världen utgör här en rik och underutnyttjad källa till information. Som vi kunnat konstatera bjuder sådana språkmiljöer inte sällan på överraskande undantag och systematiska avvikelser från vår vedertagna kunskap – en kunskap som ofta är smalt förankrad i de mer välbekanta språkliga och kulturella sammanhangen.

Men denna till synes outsinliga källa till information ska inte tas för given. Den språkliga mångfalden minskar i takt med att större språk breder ut sig på de mindres bekostnad, och språkdöden har ökat markant under senare decennier. Växande nationalspråk, modernisering och globalisering leder alla till att mängder av språk marginaliseras, tappar sin betydelse och efterhand faller ur dagligt bruk. Det har beräknats att hälften av de cirka 6000–7000 språk som talas i världen idag kommer att vara utdöda innan seklet är slut. Språk dör ut fortare än vi hinner

studera och beskriva dem. Varje språk – hur litet och obekant det än är – rymmer en egen värld av unika erfarenheter, kunskaper och föreställningar, och vi står därför inför en gigantisk förlust av gemensamt mänskligt arv.[24]

Det finns sannerligen fler aspekter på denna kunskapsförlust än den rent ordsliga. Men de många ordskatterna ute i världen är ett särskilt fascinerande uttryck för vår mångsidighet, uppfinningsrikedom och anpassningsbarhet. Och även om främmande ords betydelse kan vara svårfångad, så är orden några av våra mest användbara hjälpmedel i vår strävan att försöka förstå vad det innebär att vara människa.

Noter

1. Morris Swadesh, ”Lexicostatistic dating of prehistoric ethnic contacts”, *Proceedings of the American Philosophical Society* vol. 96, 1952, s. 452–463.

2. Tecknet ʔ står för en så kallad glottal klusil, en knappt hörbar konsonant som produceras med stämbanden.

3. Stephen C. Levinson & Niclas Burenhult, ”Semplates: A new concept in lexical semantics?”, *Language* vol. 85, nr 1, 2009, s. 153–174.

4. Niclas Burenhult & Nicole Kruspe, ”The language of eating and drinking: A window on Orang Asli meaning-making”, i Kirk M. Endicott (red.), *Malaysia's Original People: Past, Present and Future of the Orang Asli*, Singapore: National University of Singapore Press, 2016, s. 175–199.

5. Cliff Goddard & Anna Wierzbicka, *Words and Meanings: Lexical Semantics Across Domains, Languages and Cultures*, Oxford: Oxford University Press, 2014.

6. Brent Berlin, *Ethnobiological Classification: Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies*, Princeton: Princeton University Press, 1992.

7. Stephen C. Levinson, *Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003; Lera Boroditsky & Alice Gaby, ”Remembrances of times east: Absolute spatial representations of time in an Australian Aboriginal community”, *Psychological Science* vol. 21, nr 11, 2008, s. 1635–1639.

8. Paul Ekman & Wallace V. Friesen, ”Constants across cultures in the face and emotion”, *Journal of Personality and Social Psychology* vol. 17, nr 2, 1971, s. 124–129.

9. Joshua Conrad Jackson, Joseph Watts, Teague R. Henry, Johann-Mattis List, Robert Forkel, Peter J. Mucha, Simon J. Greenhill, Russell D. Gray & Kristen A. Lindquist, ”Emotion semantics show both cultural variation and universal structure”, *Science* vol. 366, nr 6472, 2020, s. 1517–1522.

10. Asifa Majid, ”Mapping words reveals emotional diversity”, *Science* vol. 366, nr 6472, 2020, s. 1444–1445.

11. Niclas Burenhult (red.), ”Language and landscape: Geographical ontology in cross-linguistic perspective”, *Language Sciences* vol. 30, nr 2–3, 2008; David M. Mark, Andrew Turk, Niclas Burenhult & David Stea (red.), *Landscape in Language: Transdisciplinary Perspectives*, Amsterdam: Benjamins, 2011.

12. Saskia Van Putten, Carolyn O'Meara, Flurina Wartmann, Joanne Yager, Julia Villette, Claudia Mazzuca, Claudia Bieling, Niclas Burenhult, Ross Purves & Asifa Majid, ”Conceptualisations of landscape differ across European languages”, *PLoS ONE* vol. 15, nr 10, 2020, e0239858.

13. Carolyn O'Meara & Jürgen Bohnemeyer, ”Complex landscape terms in Seri”, *Language Sciences* vol. 30, 2008, s. 316–339.

14. Clair Hill & Andrew Turk, *Manyjilyjarra–English Pictorial Dictionary of Landscape Terms*, Newman: Kalyuku Ninti Puntuka Ngurra Ltd, 2016.

15. Niclas Burenhult, Clair Hill, Juliette Huber, Saskia van Putten, Konrad Rybka & Lila San Roque, ”Forests: The cross-linguistic perspective”, *Geographica Helvetica* vol. 72, 2017, s. 455–464.

16. Loretta O'Connor & Peter C. Kroefges, ”The land remembers: Landscape terms and place names in Lowland Chontal of Oaxaca, Mexico”, *Language Sciences* vol. 30, 2008, s. 291–315.

17. Hans Henning, *Der Geruch*, Leipzig: Barth, 1916. Min översättning.

18. Asifa Majid, ”Human olfaction at the intersection of language, culture, and biology”, *Trends in Cognitive Sciences*, 2020.

19. Walter E. A. van Beek, ”The dirty smith: Smell as a social frontier among the Kapsiki/Higi of north Cameroon and north-eastern Nigeria”, *Africa* vol. 62, 1992, s. 38–58.

20. Asifa Majid & Niclas Burenhult, ”Odors are expressible in language,

as long as you speak the right language", *Cognition* vol. 130, 2014, s. 266–270.

21. Asifa Majid, Niclas Burenhult, Marcus Stensmyr, Josje de Valk & Bill S. Hansson, "Olfactory language and abstraction across cultures", *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* vol. 373, nr 1752, 2018, https://doi.org/10.1098/rstb.2017.0139.

22. Asifa Majid & Nicole Kruspe, "Hunter-gatherer olfaction is special", *Current Biology* vol. 28, nr 3, 2018, s. 409–413.

23. Niclas Burenhult & Asifa Majid, "Olfaction in Aslian ideology and language", *The Senses & Society* vol. 6, 2011, s. 19–29.

24. Nicholas Evans, *Dying Words: Endangered Languages and What They Have to Tell Us*, Oxford & Malden: Wiley-Blackwell, 2009.

Riksbankens Jubileumsfond: främjar, inspirerar och deltar

Riksbankens Jubileumsfond (RJ) är en fristående stiftelse, som har till ändamål att främja humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning i Sverige. Stiftelsen bildades genom ett beslut i riksdagen 1964, då en donation från Sveriges riksbank godkändes och stadgarna fastställdes. Jubileumsfondens tillkomst var en del av 300-årsfirandet av världens äldsta ännu verksamma centralbank, i vilket även ekonomipriset till Alfred Nobels minne och bankhuset vid Brunkebergstorg ingick. Med bildandet av en stiftelse önskade riksdag och riksbank gagna ett angeläget nationellt ändamål: vetenskaplig forskning med anknytning till Sverige.

I mer än 50 år har stiftelsen nu främjat forskning inom humaniora och samhällsvetenskap. Pandemiåret 2020 uppgick de sammanlagda anslagen för olika forskningsprojekt till 459 miljoner kronor. Hundratals forskare inom dessa fält har fått medel för att genomföra forskning, bygga upp infrastrukturer och nätverk, knyta nya kontakter och delta i såväl konferenser och seminarier som i den offentliga debatten.

RJ:s årsbox 2021

Orden

Red. Jenny Björkman & Patrik Hadenius

Detta är femte häftet i en serie som tillsammans utgör RJ:s årsbox 2021. Häftena innehåller texter om bland annat språkhistoria, minoritetsspråk och sambandet mellan ord och tanke.